

Analysis of the narrations of Prophet Adam (PBUH)'s appeal to the Prophet of Islam (PBUH) and answers to the related doubts

Ali Arabi Aysk¹ | Mohsen Marzani² | Mehdi Ebadi³

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Sabzevar Faculty of Quranic Sciences, University of Holy Quran Sciences and Education, Qom, Iran. E-mail: arabi@quran.ac.ir
2. PhD Student, Center for Comparative Studies of Islamic Religions, Mashhad Branch, Mashhad, Iran. E-mail: mohzahfa1390@gmail.com
3. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Shahid Motahari Faculty of Theology and Islamic Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. E-mail: mehdiebadi@um.ac.ir

Article info.	Abstract
Article type: Research Article Article history: Received 19 July, 2023 Received in revised form 21 October, 2023 Accepted 12 November, 2023 Published online 22 September, 2024 Keywords: Intercession, Prophet Adam (pbuh), Prophet Muhammad (pbuh), Evaluation of Wahhabi objections.	Verse 37 of Surah Al-Baqarah briefly describes the repentance of Prophet Adam (pbuh). In the hadith and exegetical sources of both Shia and Sunni traditions, there are quotes that, despite differences in wording, convey a unified theme indicating the specific manner of Prophet Adam's repentance, namely his seeking intercession through Prophet Muhammad (pbuh) for the acceptance of his repentance. Although this issue is mentioned in significant works such as Al-Mustadrak by Hakim al-Nishaburi and is widely accepted as something certain among Muslims, Wahhabis, following figures like Ibn Taymiyyah, have denied this account and raised doubts about the authenticity and content of these hadiths. Using a library sources and a descriptive-analytical method, this study aims to address and respond to the most important Wahhabi objections regarding the authenticity and meaning of intercession hadiths, particularly the hadith found in Al-Mustadrak by Hakim. Given the high level of fame and credibility of the hadiths concerning Prophet Adam's seeking intercession through Prophet Muhammad (pbuh), their content is reliable. Moreover, the objections raised by Wahhabis regarding their authenticity are either baseless or at least scientifically unjustifiable. Therefore, firstly, seeking intercession through the prophet is permissible, and, secondly, this permissibility extends to those who lived before him. Consequently, it logically applies to the time during his life and after as well.

Cite this article: Arabi Aysk, A., Marzani, M., & Ebadi, M. (2024). Analysis of the narrations of Prophet Adam (PBUH)'s appeal to the Prophet of Islam (PBUH) and answers to the related doubts. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 14(2), 323-340.

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20351.3716>

Extended Abstract

Introduction

The incidents of Prophet Adam presence in the Paradise, his descent to the earth, and his repentance to God are mentioned in the verse: «فَتَلَقَىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ» (Also see 2: 30-37, 7: 19-25, 20: 115-123). The special point in this verse is the insinuation of words to Prophet Adam (pbuh), resorting to those words, and the acceptance of his repentance. However, there is a difference of opinions regarding the manner of Prophet Adam's repentance and the nature of the words he received. According to the hadiths mentioned in relation to this verse, prominent scholars of Islamic schools believe that these words are a reference to the Prophet of Islam (pbuh). This issue has been quoted in different words in the books of hadith. However, some, such as the Salafis, reject this theory and raise doubts about the narrators and the proofs of those hadiths. They express a different opinion when interpreting the Qur'anic verse, such as Ibn Taymiyyah. Relying on a new definition of worship, Ibn Taymiyyah rejected most of the hadiths and works that point to intercession. In this regard, he acquitted the prophet's companions of what he called major polytheism. His followers do not deviate from his views to this day, despite their claim to be non-imitators.

Methodology

Using library sources and a descriptive-analytical method, this study aims to answer the most important doubts that Wahhabis raise regarding the hadiths on intercession, especially a hadith in the eminent book "Mustadrak". The study provides evidence against the critical views of Wahhabis and Salafis regarding the hadiths of Adam's taking resort to the Prophet of Islam (pbuh). This goal is pursued through two topics. In the first part of this research, an attempt has been made to answer the question of what position the story of Adam's appeal has from the perspective of Islamic schools and how it can be analyzed and evaluated. In the second part, a central issue is dedicated to examining the views of Wahhabis and Salafis regarding the hadith of Adam's (PBUH) appeal. The main question is what approach there is in these thoughts towards this hadith and how the doubts raised by these groups can be scientifically analyzed and criticized. Also, how can these doubts, which are divided into the two categories of narrators and contents, be examined and scientifically criticized? The doubt on the hadith narrators includes claims such as the forgery of the hadith and the weakness of the narrators. The doubt on the hadith contents includes the contradiction of such narrations with the Quran, the Prophet's tradition, and the views of religious scholars. The aim of this study is to provide a precise and scientific critique of these doubts.

Discussion

Verse 37 of Surah Al-Baqarah briefly describes the repentance of Prophet Adam (pbuh). In the hadith and exegetical sources of both sects of Muslims, there are hadiths of different wordings but the same content referring to the special manner of Adam's repentance; that is, he took resort to the Holy Prophet of Islam (pbuh) for the acceptance of his repentance by God. This matter has been narrated in important books such as "Mustadrak" by Hakim al-Nishaburi and seems well-known and certain among Muslims. However, Wahhabis, following people like Ibn Taymiyyah, have denied this issue and have cast doubt on its documents. Given the high reputation and credibility of the hadiths related to the appeal for the intercession of the Prophet of Islam (pbuh), the authenticity of their content is certain. In addition, the doubts that Wahhabis have cast on their credibility are unfounded or at least scientifically unjustifiable. Therefore,

firstly, seeking the intercession of the Prophet of Islam is permissible. Secondly, this permissibility is also true of those who lived before him. Therefore, it is generalizable to the time of his life and after it.

Conclusion

1. Given the high reputation and credibility of the hadiths related to the appeal of Prophet Adam (pbuh) to the Prophet of Islam (pbuh) for intercession with God, the authenticity of these hadiths are clearly confirmed. This hadith has been narrated in reliable and important sources of both sects of Islam by different scholars and in different wordings. In addition to the authoritative "Mustadrak", other scholars have also confirmed its authenticity. The criticisms of Wahhabis on the intercession asked by Adam, which are raised due to the claim that the narration is forged and some narrators are weak, are not accepted because this hadith has other reliable chains of narrators. A detailed examination of the weakness of the narrators, including the weakness of Abd al-Rahman bin Zayd bin Aslam and the unknownness of Fahri, has been carried out; the objections are found unacceptable.

2. Although some of the hadiths on 'seeking intercession' are authentic and some are good and weak, they synergize one another's content. The abundance of such hadiths also eliminates the dispute on the chain of narrators; the hadiths are mutawatir (frequently quoted) with their content differently worded.

3. The doubts of the Wahhabis mostly aim at proving the conflict between the story of Prophet Adam's resort to Prophet Muhammad (pbuh) and the authentic religious texts and the opposition to the Book and Sunnah, which were ruled out after critical examination.

4. The doubts that the Wahhabis have raised about the validity of the hadiths of Prophet Adam's resort to the Prophet Muhammad (pbuh) are unfounded or at least scientifically unjustifiable. Therefore, seeking intercession through Prophet Muhammad (pbuh) is permissible, and this permissibility is also true of those who lived before him, hence covering the time of his life and after it.

واکاوی روایات توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اسلام(ص) و پاسخ به شبهات مربوطه

علی عربی آیسک^۱ | محسن مرزانی^۲ | مهدی عبادی^۳

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم قرآنی سبزوار، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. رایانامه: arabi@quran.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری مرکز تطبیقی مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی واحد مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: mohzahfa1390@gmail.com
۳. نویسنده مسئول، استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: mehdiebadi@um.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: توسل، حضرت آدم(ع)، پیامبر اسلام(ص)، ارزیابی شبهات وهابیه‌ها.	هدف: ماجرای لغزش حضرت آدم(ع) در بهشت و توبه ایشان در آیه ۳۷ سوره بقره آمده است. در این آیه، تلقین کلماتی به حضرت آدم(ع) مطرح شده است؛ اما درباره چگونگی توبه حضرت آدم(ع) و چستی آن کلمات، اختلاف نظر وجود دارد. طبق احادیث وارد شده، مشهور علمای اسلامی این کلمات را توسل به پیامبر اکرم(ص) دانسته‌اند؛ اما سلفیان با رد این نظریه، به شبهات سندی و دلالتی بر احادیث مذکور، پرداخته‌اند. این مقاله در پی بررسی دلالتی و سندی این روایات و نیز بررسی دیدگاه سلفیان در این باره است. روش پژوهش: این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی تلاش دارد تا مهمترین شبهات وهابیان بر روایات توسل حضرت آدم(ع)، به‌ویژه، روایت موجود در «مستدرک» حاکم را پاسخ دهد و این هدف را در خلال دو بحث دنبال می‌کند. بخش نخست، به این پرسش پاسخ می‌دهد که توسل حضرت آدم(ع) از منظر مذاهب اسلامی چه جایگاهی دارد. بخش دوم، به بررسی شبهات سلفیان در مورد حدیث توسل حضرت آدم(ع) می‌پردازد. یافته‌ها: در مصادر روایی و تفسیری فریقین روایات دال بر توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اکرم(ص) با الفاظ گوناگون و در کتاب‌های مهمی چون «مستدرک» حاکم نیشابوری نقل شده است. با توجه به شهرت و اعتبار بالایی که احادیث مذکور دارد، صحت مضمون آنها قابل تأیید است و شبهاتی که وهابیان بر اعتبار آنها وارد کرده‌اند، بی‌اساس یا حداقل قابل توجیه علمی است. بنابراین، اولاً: توسل به ذات و به حق پیامبر اکرم(ص) جایز است، ثانیاً: این جواز توسل شامل کسانی که به حسب ظاهر قبل از ایشان زندگی کرده‌اند، نیز می‌شود. از این رو، به طریق اولی شامل زمان حیات ایشان و بعد از آن نیز می‌شود. نتیجه‌گیری: با توجه به شهرت و اعتبار بالای احادیث توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اکرم(ص)، صحت آنها قابل تأیید است و در منابع معتبر و مهم فریقین با اسناد و الفاظ متفاوت نقل شده و علاوه بر حاکم نیشابوری دیگر علما نیز صحت آن را تأیید کرده‌اند. نقدهای سندی وهابیان بر این روایات مبنی بر جعلی بودن روایت و ضعف برخی راویان پذیرفته نیست؛ زیرا این حدیث دارای اسناد معتبر دیگری نیز هست. اگرچه برخی از احادیث توسل صحیح بوده و برخی دیگر، حسن و ضعیف است؛ ولی مجموع آن‌ها بیانگر هم‌افزایی محتوا و فراوانی آن است و این فراوانی احادیث به لحاظ کمی، مناقشه در سند را ساقط می‌کند، بلکه این احادیث متواتر است. شبهات متنی وهابیان در جهت اثبات تعارض قصه توسل حضرت آدم(ع) با کتاب و سنت مردود است.

استناد: عربی آیسک، علی؛ مرزانی، محسن و عبادی، مهدی. (۱۴۰۳). واکاوی روایات توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اسلام(ص) و پاسخ به شبهات مربوطه. کتاب قیم. ۱۴ (۲)، پیاپی: ۳۱، ۳۲۳-۳۴۰.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2023.20351.3716>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

ماجرای لغزش حضرت آدم(ع) در بهشت و هبوط ایشان به زمین و توبه ایشان نزد پروردگار در آیه ﴿فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ (بقره: ۳۷/۲) ذکر شده است (همچنین، بنگرید: بقره: ۳۰/۲-۳۷؛ اعراف: ۱۹/۷-۲۵؛ طه: ۱۱۵/۲۰-۱۲۳). نکته خاصی که در این آیه وجود دارد، تلقین کلماتی به حضرت آدم(ع) است که با توسل به آن کلمات، توبه ایشان پذیرفته شد؛ اما درباره چگونگی توبه حضرت آدم(ع) و چیستی کلماتی که ایشان دریافت نمودند، اختلاف نظر وجود دارد. طبق احادیثی که در ذیل این آیه شریف آمده است، مشهور علمای مذاهب اسلامی معتقدند، این کلمات عبارت است از توسل به پیامبر اسلام(ص) که در کتب روایی با الفاظ گوناگون نقل شده است؛ اما عده‌ای چون سلفیان با رد این نظریه و ایراد شبهات سندی و دلالی بر احادیث مذکور، در تفسیر این آیه رأی دیگری دارند (ابن تیمیه، بی تا، ج ۱، صص ۲۵۳-۲۵۹). ابن تیمیه با تکیه بر تعریف جدیدی از عبادت، بیشتر احادیث و آثار دال بر توسل را مردود دانسته و به زعم خود، دامن صحابه را از آنچه که آن را شرک اکبر می‌نامد، مبرا دانسته است. پیروان ابن تیمیه نیز تا به امروز با وجود ادعایشان مبنی بر غیر مقلد بودن، از نظرات او تخطی نمی‌کنند.

این نوشتار در صدد پاسخ به شبهات وهابیان و سلفیان درباره احادیث توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اسلام(ص) است که این هدف را در خلال دو مبحث دنبال می‌کند. در بخش نخست این پژوهش، تلاش شده تا به این پرسش پاسخ داده شود که قصه توسل حضرت آدم(ع) از منظر مذاهب اسلامی چه جایگاهی دارد و چگونه می‌توان آن را تحلیل و ارزیابی کرد. در بخش دوم، مسئله محوری به بررسی دیدگاه‌های وهابیان و سلفیان در مورد حدیث توسل حضرت آدم(ع) اختصاص دارد. به طور خاص، سؤال اصلی این است که چه رویکردی در این اندیشه‌ها نسبت به این حدیث وجود دارد و چگونه می‌توان شبهات طرح شده از سوی این گروه‌ها را به طور علمی تحلیل و نقد کرد. این شبهات به دو دسته سندی و متنی (دلالی) تقسیم می‌شوند و در این مقاله، مورد بررسی و نقد علمی قرار می‌گیرند. شبهات سندی شامل ادعاهایی نظیر جعلی بودن روایت و ضعف راویان و شبهات متنی شامل تناقض این روایات با قرآن، سنت نبوی و دیدگاه علمای دین است. هدف این بررسی، ارائه نقدی دقیق و علمی به این شبهات است.

۲. جایگاه قصه توسل آدم(ع) در منابع روایی

مشهورترین حدیثی که درباره این ماجرا در کتب حدیثی اهل سنت آمده، روایتی است که حاکم نیشابوری (م. ۴۰۵ ق) در «مستدرک» بدین گونه نقل کرده است: پیامبر اکرم(ص) فرمودند: «لَمَّا افْتَرَفَ آدَمُ الْخَطِيئَةَ، قَالَ: يَا رَبِّ أَسْأَلُكَ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ لَمَّا غَفَرْتَ لِي. فَقَالَ اللَّهُ: يَا آدَمُ، وَكَيْفَ عَرَفْتَ مُحَمَّدًا وَلَمْ أَخْلُقْهُ؟ قَالَ: يَا رَبِّ، لِأَنَّكَ لَمَّا خَلَقْتَنِي بِيَدِكَ، وَنَفَخْتَ فِي مِنْ رُوحِكَ، رَفَعْتَ رَأْسِي، فَرَأَيْتُ عَلَى عَرْشِ الْعَرْشِ مَكْتُوبًا: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ. فَعَلِمْتُ أَنَّكَ لَمْ تُضِفْ إِلَيَّ اسْمَكَ إِلَّا أَحَبَّ الْخَلْقِ إِلَيْكَ. قَالَ اللَّهُ: صَدَقْتَ يَا آدَمُ، إِنَّهُ لِأَحَبُّ الْخَلَائِقِ إِلَيَّ، أُدْعِنِي بِحَقِّهِ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكَ، وَلَوْلَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُكَ» (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۶۱۵)؛ آنگاه که حضرت آدم(ع) مرتکب آن خطای خاص شد، توبه نمود و عرض کرد: پروردگارا از تو درخواست می‌کنم به حق محمد(ص) از گناهام در گذری. خداوند فرمود: ای آدم! چگونه محمد(ص) را شناختی و حال آنکه او را خلق نکرده‌ام؟ حضرت آدم(ع) عرض کرد: پروردگارا وقتی مرا به دست خود خلق نمودی و از روح خود در من دمیدی و سرم را بالا بردی، من دیدم که بر پایه‌های عرش نوشته است: «لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ». پس دانستم که تو هیچ اسمی را به اسم خود اضافه نمی‌کنی جز آنکه محبوب‌ترین خلق در نزد تو است. خداوند فرمود: راست گفتمی ای آدم، حقیقتاً او محبوب‌ترین مخلوقات من است، مرا به حق او

بخوان که تو را بخشیدم و اگر محمد نبود، تو را خلق نمی‌کردم» (حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۶۷۲). حاکم این حدیث را حدیث «صحیح الاسناد» دانسته و اولین حدیثی می‌داند که در «مستدرک» از عبدالرحمن بن زید بن اسلم نقل می‌کند.

شایان ذکر است، علاوه بر حاکم نیشابوری، بزرگان دیگری مانند ابن ابی الدنيا (م. ۲۸۱ ق) (ابن ابی الدنيا، ۱۴۱۱، ص ۱۱۴)، آجری (م. ۳۶۰ ق) (آجری بغدادی، ۱۴۲۰، ص ۱۴۱۰)، طبرانی (م. ۳۶۰ ق) (طبرانی، بی تا، ج ۶، ص ۳۱۳)، ابن عساکر (م. ۵۷۱ ق) (ابن عساکر، ۱۴۱۹، ج ۷، صص ۳۸۶ و ۴۳۷) و دیگران، مضمون این حدیث را با اختلاف اندکی در لفظ، در کتاب‌های خود نقل کرده‌اند. طبرانی در «المعجم الصغیر» و «المعجم الأوسط» این روایت را نقل کرده است (طبرانی، بی تا، ج ۲، صص ۸۲ و ۸۳؛ طبرانی، بی تا، ج ۶، صص ۳۱۳ و ۳۱۴) و در «المعجم الأوسط» می‌گوید: این حدیث را از زید بن اسلم به جز فرزندش، یعنی عبدالرحمن نقل نکرده است و از عبدالرحمن هم به جز عبد الله بن اسماعیل المدنی، کس دیگری نقل نکرده است و از عمر هم به غیر از این اسناد (حدثنا محمد بن داود ثنا أحمد بن سعید الفهری ثنا عبد الله بن اسماعیل المدنی عن عبد الرحمن بن زید بن اسلم عن أبيه عن جده عن عمر بن الخطاب) روایت نشده است (طبرانی، بی تا، ج ۶، ص ۳۱۴). بیهقی در «دلایل النبوة» و «معرفة أحوال صاحب الشریعة» این روایت را آورده و این روایت را به خاطر عبدالرحمن بن زید بن اسلم ضعیف دانسته است. البته، در نهایت گفته است: «والله أعلم» (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۵، ص ۴۸۸). مضمون این حدیث، همان توسلی است که مالک در مقابل خلیفه عباسی به آن اشاره کرد (احمد زینی، ۱۳۹۶، ص ۹؛ نبهانی، ۱۹۸۴، ص ۱۵۶؛ امینی، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۴۳۵). سبکی در «شفاء السقام» این روایت را با سند از حاکم در «مستدرک» می‌آورد و برای جواز توسل به آن تمسک می‌کند (سبکی، ۱۴۱۹، ص ۲۹۴). هیشمی در «مجمع الزوائد» با اندکی تغییر در الفاظ در بابی با عنوان «باب عظم قدره صلی الله علیه وسلم» این روایت را می‌آورد (هیشمی، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۲۵۳). متقی هندی نیز در «کنز العمال» این روایت را آورده است (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۱، ص ۴۵۵). ابن عساکر در «تاریخ مدینه دمشق» و ابن کثیر در «البدایة و النهایة» و «السیرة النبویة» و «قصص الأنبیاء» هم این روایت را می‌آورند (ابن عساکر، ۱۴۱۹، ج ۷، ص ۴۳۶؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۹۱؛ ج ۲، ص ۳۹۳؛ ابن کثیر، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۲۹). قندوزی این روایت را آورده و از ابوعبدالله حافظ نقل می‌کند که گفته است: «هذا حدیث صحیح الاسناد وإن لم یُخرجهُ الشیخان» (قندوزی، ۱۴۱۶، ج ۲، صص ۳۳۶-۳۳۷). حلبی هم این روایت را در «السیرة» آورده است (حلبی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۳۵۴). این روایت در مصادر سیره نیز آمده است (صالحی شامی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۸۵ و ج ۱۲، ص ۴۰۳).

در منابع شیعی، نخستین بار این روایت را قطب‌الدین راوندی بدین گونه نقل می‌کند: «عن ابن بابویه أخبرنا أبو أحمد هانی بن محمد بن محمود العبدی أخبرنا ابی أخبرنا محمد بن أحمد بن بطة أخبرنا أبو محمد بن عبد الوهاب بن مخلد أخبرنا أبو الحرث الفهری أخبرنا عبد الله بن إسماعیل، أخبرنا عبد الرحمن بن ابی زید بن مسلم، عن أبيه، عن جده، عن عمر بن الخطاب قال قال رسول الله (ص): لَمَّا أَكَلَ آدَمُ مِنَ الشَّجَرَةِ رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ أَسْأَلُكَ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ إِلَّا رَحِمْتَنِي فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ وَ مِنْ مُحَمَّدٍ؟ فَقَالَ تَبَارَكَ اسْمُكَ لَمَّا خَلَقْتَنِي رَفَعْتُ رَأْسِي إِلَى عَرْشِكَ فَإِذَا فِيهِ مَكْتُوبٌ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ فَعَلِمْتُ أَنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ أَعْظَمَ عِنْدَكَ قَدْرًا مِمَّنْ جَعَلْتَ اسْمَهُ مَعَ اسْمِكَ فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ: يَا آدَمُ إِنَّهُ لِأَجْرِ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّتِكَ فَلَوْ لَا مُحَمَّدٌ مَا خَلَقْتُكَ» (راوندی، ۱۴۱۸، ص ۵۴). ابن فهد حلی این روایت را در «المقتصر من شرح المختصر» از سید رضی‌الدین علی بن طاوس در کتاب «المفاوز» با سند خودش به اسماعیل بن محمد شعرانی از عمر می‌آورد (ابن فهد حلی، ۱۴۱۰، ص ۲۲). علامه مجلسی در «بحار الانوار»، همین روایت را از «قصص الأنبیاء» نقل می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۳۶۷). علامه امینی در «الغدیر» نیز این روایت را از «مستدرک» حاکم از همان طریق عمر نقل می‌کند (امینی، ۱۳۸۷، ج ۷، ص ۳۹ و ج ۵، ص ۴۳۵). البته، بحث توسل آدم (ع) به پیامبر اسلام (ص) و پذیرش توبه او ذیل آیه ۳۷ از سوره بقره در بسیاری از منابع روایی و تفسیری شیعه با عبارات‌های دیگری آمده است

(فرات بن ابراهیم، ۱۴۱۰، صص ۵۷ و ۵۸؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۴۱؛ ابن بابویه، ۱۴۰۰، ص ۲۱۸؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، صص ۳۰۴-۳۰۵؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۲، صص ۳۵۸-۳۵۹؛ ابن بابویه، ۱۴۰۳، ص ۱۲۶؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۲۷۲؛ شعیری، بی تا، ص ۸؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۸۳؛ طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۷؛ دیلمی، ۱۴۱۲، ج ۲، ص ۴۲۱؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۹۹؛ حر عاملی، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۶۵؛ بحرانی، ۱۳۷۴، ج ۱، صص ۱۹۴ و ۱۹۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۱، ص ۱۸۱ و ج ۱۶، ص ۳۶۷).

در میان تفاسیر اهل سنت نیز، در تفسیر «الدر المنثور» ذیل آیه فوق الذکر، این روایت را از برخی کتابها آورده است (سیوطی، بی تا، ج ۱، ص ۵۸). حاکم حسکانی نیز در «شواهد التنزیل» ذیل همین آیه، این روایت را به نقل از منابع دیگر می آورد و مورد تمسک قرار می دهد (حاکم حسکانی، ۱۴۱۱، ج ۱، صص ۱۰۱ و ۱۰۲). در تفسیر «الکشف و البیان» نیز ذیل همین آیه اشاره به این توسل و مغفرتش شده است (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۸۴).

در تفاسیر شیعی نیز، علامه طباطبایی، ذیل همین بخش آیه، این روایت را از «الدر المنثور» می آورد و این برداشت از تفسیر کلمات در آیه را که در روایات مطرح شده است، در صورت دقت نظر، بعید نمی داند (طباطبایی، بی تا، ج ۱، ص ۱۴۸). در تفسیر «کنز الدقائق» ذیل آیه، روایتی را از امام صادق(ع) بدین مضمون می آورد که انبیای اولوا العزم برای استجاب دعایشان و نجات از بلا، خداوند را به حق محمد و آل محمد(ع) فرا می خواندند. در قسمتی از این روایت، اشاره به توسل آدم(ع) به رسول گرامی اسلام(ص) از زبان خود ایشان شده است (قمی مشهدی، ۱۴۰۷، ص ۳۷۹).

۳. دیدگاه وهابیان درباره توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اسلام(ص)

علی رغم اینکه ماجرای توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اسلام(ص) در بسیاری از مصادر روایی فریقین نقل شده است، سلفیان و وهابیان سعی در انکار این موضوع و ایراد اشکالات سندی و دلالی بر احادیث مزبور داشته اند. از این رو، این شبهات در دو حوزه اشکالات سندی و اشکالات متنی بررسی می شوند.

۳-۱. اشکالات سندی

عمده اشکال وهابیان به سند حدیث توسل آدم(ع) در «مستدرک» حاکم دو مورد است: الف) جعلی بودن روایت به خاطر ضعف سند آن و ب) ضعف برخی از راویان. بنابراین، هر دو اشکال در اصل، ماهیت واحدی دارد؛ اما در اینجا به هریک جداگانه پاسخ داده خواهد شد.

۳-۱-۱. ادعای جعلی بودن

ابن جوزی (م. ۵۹۷ ق) این حدیث را جعلی دانسته است (ابن جوزی، ۱۳۸۶، ج ۲، ص ۳) و ابن تیمیه (م. ۷۲۸ ق) می گوید: چنین حدیثی از جنس اسرائیلیات است و جایز نیست که مصدر شریعت قرار گیرد (ابن تیمیه، ۱۴۱۸، ص ۱۴۱؛ ابن تیمیه، بی تا، ج ۱، ص ۲۵۷). ذهبی (م. ۷۴۸ ق) نیز در تعلیقه خود بر «مستدرک»، این حدیث را موضوع دانسته است؛ اما دلیلی برای ادعایش ارائه نکرده است. البانی (م. ۱۴۲۰ ق) از وهابیان معاصر، به تبع آنها این حدیث را موضوع و ضعیف السند دانسته است (البانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۸۸).

نقد و بررسی

ابن جوزی این حدیث را تنها از طریق دارقطنی نقل کرده است، در حالی که این حدیث، اسناد دیگری هم دارد که از اعتبار بالایی برخوردار بوده و تعدادی از آن‌ها ذکر شده است. به علاوه، دیدگاه وی به دلیل افراط در جعلی دانستن روایات ضعیف و حتی حسن و صحیح، اعتبار چندانی نزد حدیث‌شناسان ندارد (رفاعی، ۱۴۱۰، ص ۱۶۳). در حقیقت، ابن جوزی و ابن تیمیه ابایی نداشتند که به صرف ضعف یک راوی از دید خودشان، بسیاری از روایات را جعلی بدانند، ولی هیچ رابطه سببیتی بین ضعف راوی و جعلی بودن روایت بیان نمی‌کنند و پیداست که چنین ادعایی بدون قرینه و دلیل محکم قابل پذیرش نیست. از طرفی، ابن جوزی و ابن تیمیه در کتاب‌هایشان با خیلی از احادیث چنین برخوردی داشته و با مشاهده ضعف راوی حکم به جعل روایت داده‌اند؛ اما دیگران با آن‌ها مخالفت کرده‌اند. ذهبی نیز در اینجا دچار چنین اشتباهی شده است و به نظر می‌رسد، اشکال وی به این روایت، تنها متوجه سند باشد نه متن؛ زیرا با جستجو در اعتقادات و آرای ذهبی در باب زیارت و توسل و تبرک و... روشن می‌گردد که وی نه تنها اینگونه اعمال را بدعت نمی‌داند، بلکه بر آن تأکید نیز دارد. مثلاً، در «معجم الشیوخ» در توضیح این خبر که: ابن عمر از لمس کردن قبر پیامبر اکرم (ص) کراهت داشت، می‌نویسد: دلیل کراهت او این بود که می‌ترسید حتی این کار هم بی ادبی به ساحت مقدس پیامبر (ص) محسوب شود و در توضیح علت ترک این کار از جانب صحابه می‌نویسد: «آن‌ها خود پیامبر را می‌دیدند و به دست‌بوسی و آب وضو و موی سر ایشان تبرک می‌جستند... آنها حتی قصد داشتند به جهت احترام، جلو پیامبر سجده کنند» (ذهبی، ۱۴۰۸، ص ۷۳).

۳-۱-۲. ضعف راویان حدیث

بسیاری از وهابیان برای کنار گذاشتن روایات باب توسل، سعی در تضعیف هرچه بیشتر اسناد این روایات کرده‌اند. در این بخش مهمترین اشکال آن‌ها ضعف عبد الرحمن بن زید بن اسلم و مجهول بودن فهری است که هر یک جداگانه بررسی می‌شوند.

۳-۱-۲-۱. عبد الرحمن بن زید بن اسلم و پدرش زید بن اسلم

اشکال اصلی وهابیان درباره سند این حدیث، مربوط به عبد الرحمن بن زید بن اسلم و پدرش است. ابن تیمیه ادعا کرده که ضعف عبد الرحمن مورد اتفاق ائمه جرح و تعدیل است؛ زیرا خطاهای او در نقل حدیث بسیار است و در ادامه می‌گوید: تصحیح این روایت توسط حاکم، نه تنها اعتباری ندارد، بلکه نقضی برای خود حاکم به شمار می‌رود. وی پا را فراتر نهاده و عبد الرحمن را از جاعلان و داستان‌بافان مشهوری چون وهب بن منبه و کعب الاحبار نیز بدتر توصیف کرده است (ابن تیمیه، ۱۴۲۶، ص ۲۲۱؛ ابن تیمیه، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۵۸). ذهبی در «تلخیص المستدرک» تعبیر تندتری دارد و در باره این روایت می‌گوید: «موضوع و عبد الرحمن واه...» (ممدوح، ۱۴۱۶، ص ۱۹۷). البانی نیز او را متهم به وضع دانسته و از ذهبی نقل کرده که عبد الرحمن را با تعبیر «واه» جرح کرده است (البانی، ۱۴۲۱، ص ۱۰۵). بیهقی همه راویان روایت به جز ابن عدی را ضعیف دانسته است. برخی از عملکرد حاکم در تصحیح این روایت تعجب کرده چراکه وی در کتابی که اسامی ضعیفان را جمع کرده، گفته است، عبد الرحمن بن زید بن اسلم از پدرش احادیث موضوعه‌ای نقل کرده است که این روایت هم از همان دسته است (ممدوح، ۱۴۱۶، صص ۱۹۸ و ۱۹۹).

۳-۱-۲-۲. عبد الله بن مسلم الفهری

اشکال مربوط به این راوی مجهول بودن اوست که وهابیان با تمسک به حرف ذهبی که گفته است، او را نمی‌شناسد، سند روایت را از این جهت هم مخدوش دانسته‌اند (البانی، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۸۹؛ ممدوح، ۱۴۱۶، ص ۱۹۷).

نقد و بررسی

۱. پدر عبدالرحمن، یعنی زید بن اسلم از ثقات شمرده شده است (حنفی، ۱۴۲۲، ج ۲، ص ۱۳۳؛ عسقلانی، بی تا، ج ۱، ص ۳۵۰؛ عبد الباری، ۱۴۲۶، ج ۱، ص ۱۵۲) و ضعف عبدالرحمن نیز از ناحیه شخصیت خودش نیست، بلکه از ناحیه روایاتش است؛ زیرا کسی تصریح به فسق وی نکرده و در عدالت او نیز اشکال نکرده است. ابن ابی حاتم (م. ۳۲۷ ق) درباره او می گوید: هر چند که خودش فرد صالحی است؛ اما در حدیث قوی نیست. ابوزرعه نیز او را «ضعیف الحدیث» دانسته است. ابن حبان می گوید: او - ندانسته - در احادیث تغییر ایجاد می کرد (رازی، بی تا، ج ۵، ص ۱۵۸) و اصطلاح «واه» نیز اشاره به این معنا دارد.

برای درک بهتر لفظ «واه»، معنای اصطلاح این مفهوم در علم رجال بررسی می شود. ذهبی در دیباچه «میزان الاعتدال» مراتب جرح راویان را پنج مرتبه ذکر کرده و گفته است که اصطلاح «واه» از نظر بیان شدت ضعف در مرتبه چهارم قرار دارد و در ادامه توضیح می دهد، روایات کسانی که فقط به خاطر ضعف در ضبط و کثرت خطا تضعیف شده اند، با وجود شرایطی قابل نوشتن و استناد است (ذهبی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴). به عبارت دیگر، هر چند احادیث این گروه از راویان به تنهایی قابل اعتماد نیست؛ اما به عنوان شاهد و متابع نوشته می شود و در صورت تقویت آنها با روایات دیگر، قابل تمسک خواهد بود (حلبی، ۱۴۱۸، ص ۱۰۸). بنابراین، به صرف ضعف وی نمی توان حدیث را از اعتبار ساقط نمود، بلکه می توان با انضمام احادیث دیگر، آن را تقویت کرد تا به درجه قبول برسد (غمار، بی تا، ص ۳۳).

۲. ذهبی در میان رجال شناسان، معروف به سخت گیری بوده است (قرضاوی، ۱۴۲۱، ج ۸۷، ص ۸۷). از این رو، عده ای بر آن شده اند که تضعیف راویان توسط او از اعتبار بالایی برخوردار نیست (رفاعی، ۱۴۱۰، ص ۱۷).

۳. برخی از ائمه جرح و تعدیل، عبدالرحمن بن زید را با ابن ابی الرجال و ابن ابی حازم که ثقه هستند، همسان دانسته اند (رفاعی، ۱۴۱۰، صص ۱۹۱ و ۲۵۹). ابوحاتم رازی که ذهبی او را یک رجال شناس سخت گیر می داند (ذهبی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۶۰۳)، تصریح کرده است که ابن ابی حازم، «صالح الحدیث» است (ذهبی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۵۹). ابن حجر عسقلانی (م. ۸۵۲ ق) نیز از ابو حاتم نقل می کند که عبدالرحمن بن زید بن اسلم نزد من از ابن ابی الرجال محبوب تر است و از ابن عدی نقل می کند که احادیث او را نیکو و قابل کتابت شمرده است (عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۹۱). ناگفته نماند، ابن عدی نیز، به تصریح برخی بزرگان علم رجال، از متشددین (ایمن، ۱۴۲۵، ص ۱۷) و سخت گیران در جرح و تعدیل است. بنابراین، توثیق او از اعتبار بالایی برخوردار است.

۴. به گفته برخی حدیث شناسان، روایت محل بحث از نظر اعتبار سندی در رتبه «حسن» قرار دارد، حتی قسطلانی (م. ۹۲۳ ق) حکم به صحت آن داده است (قسطلانی، بی تا، ج ۳، ص ۶۰۵). سبکی نیز که نزد رجال شناسان جایگاه علمی و اجتماعی بی نظیری دارد (صفدی، ۱۴۲۰، ج ۲۱، ص ۱۶۶؛ ذهبی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۲۵) حکم به صحت آن داده است (سبکی، ۲۰۰۸، ص ۳۵۸) و این با ادعای مجهول بودن یا «ساقط الروایه» بودن (ابن قزار، ۱۴۲۸، ص ۱۲۹) برخی از راویان حدیث ناسازگار است، چه رسد به جعلی دانستن آن! شایان ذکر است، سبکی نزد وهابیان جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا او شخصیت علمی مهمی نزد همه اهل سنت است و به اقرار خود وهابیان، بیش از دیگران در زمینه زیارت و توسل، به طور تخصصی قلم فرسایی کرده است (صادق بن محمد، ۱۴۱۵، ص ۱۰۵).

۵. این حدیث در بسیاری از مصادر مهم فریقین با اسناد و الفاظ گوناگون نقل شده است و غیر از حاکم، کسان دیگری هم صحت این حدیث را تأیید کرده‌اند که تعدادی از آن‌ها در این مقاله ذکر شده‌اند. عده‌ای از حدیث‌شناسان گفته‌اند: این حدیث برخوردار از شهرت است و شهرت حدیث، موجب جبران ضعف احتمالی در سند آن می‌گردد (حصنی شافعی، ۱۴۲۴ الف، ص ۱۸).

۶. روایاتی به عنوان متابعات و شواهد در تأیید این روایت وجود دارد که برخی از اهل سنت، از جمله محمود ممدوح در «رفع المنارة» و حتی ابن تیمیه - که وهابیان در نظریات خود از وی تبعیت می‌کنند - آن را نقل کرده‌اند (ابن تیمیه، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۱۵۰). مانند حدیثی که پیامبر اسلام (ص) در آن از خلقت خود خبر دادند. سپس، فرمودند: آدم و حوا بعد از ارتکاب خطا نام مرا شفیع خود قرار دادند و توبه کردند. نکته جالب توجه اینکه ابن تیمیه بعد از این حدیث، ماجرای توسل حضرت آدم (ع) را نقل می‌کند و توضیحات او در ذیل این دو حدیث، حاکی از تأیید محتوای آن است (ابن تیمیه، ۱۴۲۶، ج ۲، ص ۱۵۱).

۷. قاضی عیاض (م. ۵۴۴ ق) خبری را از مالک نقل کرده است که در آن به منصور دوانیقی، آداب حضور در کنار قبر پیامبر را توضیح داد و در ضمن آن گفت: «او وسیله تو و پدرت آدم تا روز قیامت است» (قاضی عیاض، ۱۴۰۹، ج ۲ ص ۴۱). این روایت را سمهودی در «وفاء الوفا» از قاضی عیاض نقل می‌کند و سند آن را خوب توصیف می‌کند (سمهودی، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۱۹۷): سیوطی (م. ۹۱۱ ق) نیز در «الخصائص الكبرى» آن را نقل کرده است (سیوطی، بی تا الف، ج ۲، ص ۴۴۵) و در مقدمه کتابش گفته است که این کتاب در بردارنده احادیثی است که با اسانید معتبر از ائمه حدیث نقل شده است (سیوطی، بی تا الف، ج ۱، ص ۴).

۸. حدیث توسل حضرت آدم (ع) را حاکم در «مستدرک» با سند بالا آورده و تصحیح کرده است و تصحیح حاکم به ابن تیمیه نرسیده است که گفته است: این توسل بدون هیچ اصل و نقل قابل اعتماد و اعتبار و استشهادی از پیامبر (ص) است و ادعا کرده است که کذب است و اگر تصحیح حاکم به او می‌رسید، این را نمی‌گفت. عبدالرحمن بن زید بن اسلم هم به دلیل تصحیح حاکم نسبت به این حدیث، قابل اعتماد است. مسلمان نباید نسبت به امر بزرگ توسل را که عقل و شرع آن را رد نکرده است، جسارت کند و آن را ممنوع بشمرد (سبکی، ۱۴۱۹، صص ۲۹۴-۲۹۷؛ حسینی میلانی، ۱۴۱۴، ج ۵، صص ۲۳۲-۲۳۴؛ حسینی میلانی، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۳۶۸؛ حنفی، ۱۳۹۶، صص ۱۳۴-۱۳۵). به علاوه، حاکم بنا بر شرط شیخین این روایت را تصحیح کرده است و اگر هم گفته شود، به تصحیح حاکم به تنهایی اعتماد نمی‌شود، این روایت مؤید است، چون ضعیف بودن راوی به معنای دروغ بودن روایت نیست (سبحانی، ۱۴۱۲، صص ۶۳۱-۶۳۲).

۲-۳. اشکالات متنی

شبهات متنی وهابیان بر روایت محل بحث بیشتر در جهت اثبات تعارض قصه توسل حضرت آدم (ع) به پیامبر اسلام (ص)، با نصوص معتبر دینی و مخالفت با کتاب و سنت است.

۱-۲-۳. مخالفت با کتاب

وهابیان این شبهه را از جهات متعددی مطرح می‌کنند که در این مجال به دو جهت مهم اشاره می‌گردد.

۱-۲-۳-۱. تعارض روایت با آیات ناقل چگونگی توبه آدم (ع)

وهابیون معتقدند، کلماتی که چگونگی توبه حضرت آدم (ع) را بیان می‌کند، در آیه ﴿فَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ (اعراف: ۲۳/۷) ذکر شده است (آل‌الشیخ، ۱۴۲۲، ص ۳۵؛ غصن، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۴۵۳؛ ابن سحمان، بی تا، ص ۱۸۲) و این قول با روش تفسیر قرآن به قرآن که نزد همه مفسران ترجیح دارد، هماهنگ است.

ضمنا ظاهر روایت محل بحث دلالت بر آن دارد که آدم(ع) بدون تعلیم الهی، نسبت به اسامی اهل بیت(ع) آگاهی و علم داشته است و این امر با صریح آیه ﴿قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ﴾ (بقره: ۳۳/۲) در تعارض است.

نقد و بررسی

۱. در آیات ۲۳ و ۲۴ سوره اعراف، هنوز سخنی از پذیرفته شدن توبه حضرت آدم(ع) به میان نیامده است. بنابراین، نمی‌توان مضمون این آیه را تفسیر کلماتی دانست که در آیه ۳۷ سوره بقره آمده است.
۲. خداوند در آیه ۲۴ سوره اعراف، بعد از اظهار ندامت حضرت آدم(ع)، امر به هبوط بشریت به زمین می‌کند و مخاطب خداوند در این آیه و آیه ۳۶ و ۳۸ بقره، دیگر حضرت آدم(ع) نیست، بلکه بنی آدم است و این مطلب گویای آن است که امر به هبوط، امر تکوینی است؛ اما در آیه ۳۷ بقره، سخن از پذیرش فوری توبه حضرت آدم(ع) است و دلیل آن، حرف (فاء) بر سر فعل است: «فتاب علیه».
۳. خداوند در قرآن تنها از تعلیم همه اسماء به حضرت آدم(ع) خبر می‌دهد؛ اما چگونگی آن را نفرموده است. از طرفی، جواب حضرت آدم(ع) به پروردگار حاکی از سؤال خداوند درباره جایگاه پیامبر اسلام(ص) در نظام خلقت است، نه از نام ایشان؛ یعنی سؤال این است که از کجا دانستی که به چه کسی توسل کنی؟ و حضرت آدم(ع) عرض کرد: نام او را بر عرش دیدم و فهمیدم او محبوب‌ترین خلق نزد خداوند است. احتمالات دیگری هم برای ماهیت این سؤال و جواب وجود دارد که مجال طرح آن نیست.

ب) مخالفت با سنت

عده‌ای از وهابیان با تمسک به تعریف خودشان از عبادت و با تکیه بر اصل توقیفی بودن عبادات و قاعده ابداعی «سنت ترکیه»^۱ گفته‌اند: اگر توسل به پیامبر اکرم برای دیگران جایز بود، برای امت اسلام به طریق اولی باید جایز و مورد تأکید باشد؛ اما در روایات ما در مورد این موضوع، نه امری از پیامبر اکرم وجود دارد و نه از صحابه ایشان سیره‌ای نقل شده است و از آنجا که توسل نوعی عبادت است، باید مسبوق به امر و تشریح شارع باشد؛ زیرا عبادات از امور توقیفی محسوب می‌شوند (عروسی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۷۹۱).

نقد و بررسی

۱. عنوان سنت ترکیه قبل از وهابیان در هیچ کتابی به عنوان قاعده فقهی مطرح نبوده است و در حقیقت، این واژه بدعتی است که وهابیان آفریده‌اند و به آن رنگ سنت داده‌اند. در ضمن، قرائنی که برای حجیت آن آورده‌اند، چون لازمه آن آگاهی از تمام حالات و نیات پیامبر است، قابل احراز نیست. به علاوه، خود وهابی‌ها در این زمینه به مبانی خویش پایبند نیستند و ضوابط خود را در مصادیقی که با استناد به سنت ترکیه حکم به بدعت بودن می‌کنند، رعایت نمی‌کنند (برای نمونه، نک: حیدری و دیگران، ۱۳۹۶، ص ۲۷).

۱. عبارت «سنت ترکیه» که از ترکیب دو واژه «سنت» و «ترک» به وجود آمده است، تعاریف یکسانی در بین حامیان و طرفداران خود ندارد. با این حال، می‌توان آن را بدین صورت تعریف کرد: سنت ترکیه «به معنای سکوت پیامبر در مورد عملی است که جنبه غیر فطری دارد و حق دیگران نیز نیست؛ درحالی‌که شرایط و مقتضی آن فراهم بوده و مانعی بر آن وجود نداشته باشد». بدین ترتیب، سکوت پیامبر به عنوان نشانه‌ای از ترک عمل در مواردی خاص در نظر گرفته می‌شود (حیدری و بداشتی، ۱۳۹۶، ص ۲۷).

۲. سنت ترکیه با هیچ تعریفی از سنت در مکاتب فقهی اسلامی مطابقت ندارد.
۳. بر فرض پذیرش این بدعت، باید توجه کرد، همانطور که فعل پیامبر و صحابه، اعم از وجوب و استحباب و اباحه است، ترک فعل ایشان نیز، اعم از حرمت و کراهت و اباحه است و برای دلالت فعل یا ترک فعل پیامبر و صحابه بر یکی از احکام خمس، نیاز به قرینه و دلیل معتبر داریم.
۴. کارهای بسیاری را صحابه انجام ندادند؛ زیرا زمینه آن فراهم نبود؛ از قبیل توسل به برخی از اسماء و صفات. بنابراین، اگر سنت ترکیه را با آن عمومیت و بدون قرینه معتبر، مبنا قرار دهیم، بسیاری از اعمال عرفی مردم بدعت شمرده می‌شود.
۵. سنت صحابه بر توسل بوده است و نمونه‌های فراوانی از توسل صحابه به پیامبر اسلام و صحابه ایشان در مصادر روایی نقل شده است (طبرانی، بی تا، ج ۳، ص ۴۹؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۴۵۸؛ نسایی، ۱۴۲۱، ج ۹، ص ۲۴۴؛ ابن خزیمه، بی تا، ج ۲، ص ۲۲۵؛ ابن حنبل شیبانی، ۱۴۲۱، ج ۲۵، ص ۴۷۸؛ بغدادی، ۱۴۱۸، ص ۳۹۱). وقتی توسل به عموی پیامبر برای صحابه جایز باشد، توسل به خود ایشان به طریق اولی جایز است.
۶. توسل به وجود مقدس پیامبر اسلام (ص) حتی بنا بر مبنای وهابیان که تنها توسل به ایشان در زمان حیاتشان را جایز می‌دانند، بدون اشکال است؛ زیرا روایات صحیح و مشهوری از پیامبر اکرم (ص) با این مضمون نقل شده است که فرمودند: من قبل از خلقت آدم (ع)، پیامبر بودم (ابن ابی شیبه، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۳۲۹؛ عکبری، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۲۲۰).

۳-۲-۲. مخالفت با آرای مفسران

وهابیان، حدیث توسل آدم (ع) را از این جهت که با آرای مفسران و حتی دیدگاه خود راوی در تعارض است، رد کرده‌اند و نتیجه گرفته‌اند که اعتبار آن از این جهت نیز مخدوش است (عروسی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۷۹۱). از طرفی، هیچ‌یک از مفسران در تفسیر «کلمات» در آیه محل بحث، به این روایت اعتماد نکرده است و علی‌رغم وجود نظرهای متعدد، مضمون این روایت به عنوان یکی از احتمالات نزد دانشمندان تفسیر مطرح نشده است و از طرف دیگر، ادعا شده است که این روایت با دیدگاه خود عبدالرحمن بن زید بن اسلم درباره آیه توبه آدم (ع) تعارض دارد؛ زیرا طبری در تفسیر خود از وی نقل کرده که گفته است: «مراد از کلماتی که خداوند به حضرت آدم (ع) القا کرده است، همان آیه ۲۳ سوره اعراف است. همین امر نشان‌دهنده ضعف روایتی است که وی در تفسیر این آیه نقل کرده است؛ زیرا اگر حدیث مرفوعی نزد او می‌بود، از آن عدول نمی‌کرد و آیه را طور دیگری تفسیر نمی‌کرد (طبری، بی تا، ج ۱، ص ۵۷۹).

نقد و بررسی

۱. سیوطی این روایت را هم در دو جای «الدر المنثور» که از معتبرترین تفاسیر روایی اهل سنت است و هم در کتاب «الخصائص»، نقل کرده است (سیوطی، بی تا، ج ۱، صص ۱۴۲ و ۱۴۷؛ سیوطی، بی تا الف، ج ۲، ص ۴۴۵). آلوسی نیز در «روح المعانی» (آلوسی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۲۳۸) و ثعلبی در «الکشف و البیان» به این روایت اشاره و تمسک کرده‌اند (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۱۸۴).
۲. حدیث توسل حضرت آدم (ع) به پیامبر اسلام (ص) مشهور است و همانطور که گذشت، برخی حکم به صحیح بودن آن داده‌اند (حصنی شافعی، ۱۴۲۴، ص ۴۰۴) و عده‌ای آن را حسن دانسته‌اند. به علاوه، حدیث مذکور با شواهد معتبری چون حدیث

مالک تقویت شده است و روشن است، با وجود چنین ویژگی‌هایی، نظر مخالف عبدالرحمن توان معارضه با آن را ندارد و اصولاً هر نقل معتبری بر رأی شخصی افراد مقدم است.

نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر نتایج ذیل بدست آمد:

۱. با توجه به شهرت و اعتبار بالای احادیث مرتبط با توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اسلام(ص)، صحت مضمون این احادیث به وضوح تأیید شد. این حدیث در منابع معتبر و مهم فریقین با اسناد و الفاظ متفاوت نقل شده و علاوه بر «مستدرک» حاکم، دیگر علما نیز صحت آن را تأیید کرده‌اند. نقدهای سندی و هابیان به توسل حضرت آدم(ع)، که به دلیل ادعای جعلی بودن روایت و ضعف برخی راویان مطرح شده، پذیرفته نیست؛ زیرا این حدیث دارای اسناد معتبر دیگری نیز هست. ضعف راویان، از جمله ضعف عبد الرحمن بن زید بن اسلم و مجهول بودن فهری، بررسی شد و اشکالات و هابیان مورد قبول قرار نگرفت.

۲. اگرچه برخی از احادیث توسل صحیح بوده و برخی دیگر، حسن و ضعیف است؛ ولی مجموع آن‌ها بیانگر هم‌افزایی محتوا و فراوانی آن است و این فراوانی احادیث به لحاظ کمی، مناقشه در سند را ساقط می‌کند و احادیث این دسته، به لحاظ مضمون و تعداد متواتر است.

۳. شبهات متنی و هابیان بیشتر در جهت اثبات تعارض قصه توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر اسلام(ص)، با نصوص معتبر دینی و مخالفت با کتاب و سنت بود که مورد نقد و بررسی قرار گرفت و مورد پذیرش نبود.

۴. شبهاتی که و هابیان بر اعتبار احادیث توسل حضرت آدم(ع) به پیامبر(ص) وارد کرده‌اند، بی‌اساس یا حداقل قابل توجیه علمی است. بنابراین، اولاً: توسل به ذات و به حق پیامبر اسلام جایز است، ثانیاً: این جواز توسل شامل کسانی که به حسب ظاهر، قبل از آن حضرت زندگی کرده‌اند، نیز می‌شود. بنابراین، به طریق اولی شامل زمان حیات ایشان و بعد از آن می‌گردد.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- آجری بغدادی، أبو بکر محمد بن الحسین. (۱۴۲۰). الشریعة. عبدالله بن عمر دمیجی (محقق)، دار الوطن.
- آل‌الشیخ، صالح بن عبدالعزیز. (۱۴۲۲). هذه مفاهیمنا. إدارة المساجد و المشاريع الخیرية الرياض.
- آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، دارالکتب العلمیه.
- ابن ابی الدنیا القرشی الأموی، عبد الله بن محمد. (۱۴۱۱). الإشراف فی منازل الأشراف. نجم عبد الرحمن خلف (محقق)، مكتبة الرشد.
- ابن ابی شیبہ، ابو بکر عبد الله بن محمد. (۱۴۰۹). المصنف فی الأحادیث و الآثار. کمال یوسف الحوت (محقق)، مكتبة الرشد.
- ابن جوزی، ابو الفرج عبد الرحمن بن علی. (۱۳۸۶). الموضوع. عبد الرحمن محمد عثمان (محقق)، دار الکتب العلمی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲). الخصال. دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵). کمال الدین و تمام النعمة. دار الکتب الإسلامیة.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۰). الأملی. اعلمی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳). معانی الأخبار. دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن تیمیه، احمد بن عبد الحلیم. (بی‌تا). مجموعة الفتاوی. بی‌نا.
- ابن تیمیه، احمد بن عبد الحلیم. (۱۴۱۸). قاعدة جلیلة فی التوسل و الوسيلة. عبدالله بن محمد بصیری (محقق)، دار العاصمة.

- ابن تيميه، احمد بن عبد الحلیم. (١٤٢٤). مجموع الفتاوى. انور باز و عامر جزار (محققان)، دار الوفاء.
- ابن حنبل شيبانى، احمد بن محمد. (١٤٢١). مسند احمد. شعيب ارنؤوط و ديگران (محقق)، مؤسسة الرسالة.
- ابن خزيمة، محمد بن اسحاق. (بی تا). صحيح ابن خزيمة. محمد مصطفى الاعظمی (محقق)، المكتب الإسلامی.
- ابن سحمان، سليمان. (بی تا). الصواعق المرسله الشهابية على شبه الداحضة الشامية. دار العاصمة.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (١٣٧٩). مناقب آل أبی طالب عليهم السلام. علامه.
- ابن عساکر، علی بن حسن. (١٤١٩). تاريخ مدينة دمشق. علی شيرى (محقق)، دار الفكر.
- ابن فهد، احمد بن محمد. (١٤١٠). المقتصر من شرح المختصر. بنياد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ابن قزاق، جاسم. (١٤٢٨). تجريد التوحيد من درن الشرك و شبه التثديد. المبرة الخيرية لِعُلُوّ القرآن و السنة.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر. (١٣٨٨). قصص الأنبياء. مصطفى عبد الواحد (محقق)، دار الكتب الحديثة.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر. (١٤٠٨). البداية والنهاية. علی شيرى (محقق)، دار إحياء التراث العربی.
- امينی، عبدالحسين. (١٣٨٧). الغدير. دار الكتاب العربی.
- ايمى، محمود مهدى. (١٤٢٥). الجرح و التعديل بين النظرية و التطبيق. دانشكده أصول الدين طنطا.
- البانى، محمد ناصر الدين. (١٤١٢). سلسلة الأحاديث الضعيفة و الموضوعة. دار المعارف.
- البانى، محمد ناصر الدين. (١٤٢١). التوسل أنواعه و أحكامه. محمد عيد عباسى (محقق)، مكتبة المعارف.
- بحراني، سيدهاشم بن سليمان. (١٣٧٤). البرهان فى تفسير القرآن. مؤسسة بعثة.
- بغدادى، عبد الملك بن محمد. (١٤١٨). أمالى ابن بشران. عادل بن يوسف عزازى (محقق)، دار الوطن.
- بيهقى، احمد بن حسين. (١٤٠٥). دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشريعة. عبد المعطى قلجعى (محقق)، دار الكتب العلمية.
- ثعلبى، احمد بن محمد. (١٤٢٢). الكشف و البيان عن تفسير القرآن. دار إحياء التراث العربی.
- حاكم حسانى، عبيدالله بن عبدالله. (١٤١١). شواهد التنزيل لقواعد التفضيل. مجمع إحياء الثقافة الإسلامية.
- حاكم نيسابورى، محمد بن عبدالله. (١٤١١). المستدرک على الصحيحين. مصطفى عبدالقادر عطا (محقق)، دار الكتب العلمية.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (١٤٠٩). تفصيل وسائل الشيعة إلى تحصيل مسائل الشريعة. مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (١٤٢٥). إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات. اعلمی.
- حسينی ميلانى، سيد علی. (١٤٢٧). تشييد المراجعات و تنفيذ المكابرات. مركز الحقائق الإسلامية.
- حسينی ميلانى، سيد علی. (بی تا). نفاتح الأزهار. ناشر: مؤلف.
- حصنى شافعى، تقى الدين ابوبكر. (١٤٢٤ الف). الفتاوى السهمية فى ابن تيميه. عبد الواحد مصطفى (محقق)، دار المصطفى.
- حصنى شافعى، تقى الدين ابوبكر. (١٤٢٤ ب). دفع شبه من شبه و تمرّد. عبد الواحد مصطفى (محقق)، دار المصطفى.
- حلبى، علی بن ابراهيم. (١٤٠٠). السيرة الحلبية. دار المعرفة.
- حلبى، نور الدين محمد عتر. (١٤١٨). منهج النقد فى علوم الحديث. دار الفكر.
- حنفى، علاء الدين بن قليج. (١٤٢٢). إكمال تهذيب الكمال. ابو عبدالرحمن عادل و اسامة بن ابراهيم (محققان)، الفاروق الحديثة.
- حنفى، محمد بخيت. (١٣٩٦). تطهير الفؤاد. مكتبة اشيق.
- حيدرى، مجيد و بداشتى، علی الله. (١٣٩٦). بررسى دیدگاه سلفيان در مفهوم سنت ترکیه، سلفى پژوهی. ٣(٥)، ٢٥-٤٢.
- ديلمى، حسن بن محمد. (١٤١٢). إرشاد القلوب إلى الصواب. شريف رضى.
- ذهبي، محمد بن احمد. (١٣٨٢). ميزان الاعتدال فى نقد الرجال. علی محمد بجاوى (محقق)، دار المعرفة.
- ذهبي، محمد بن احمد. (١٤٠٨). معجم الشيوخ الكبير. محمد الحبيب هيلة (محقق)، مكتبة الصديق.
- ذهبي، محمد بن احمد. (١٤١٧). سير اعلام النبلاء. محب الدين ابو سعيد عمروى (محقق)، دار الفكر.
- ذهبي، محمد بن احمد. (١٤١٩). تذكرة الحفاظ. زكريا عميرات (محقق)، دار الكتب العلمية.
- رازى، ابن ابى حاتم. (بی تا). الجرح و التعديل. محمد خالد عطار (محقق)، دار الفكر.
- راوندى، قطب الدين سعيد بن هبة الله. (١٤١٨). قصص الأنبياء. ميرزا غلامرضا عرفانيان (محقق)، مؤسسة الهادى.

- رفاعى، سيد يوسف بن سيد هاشم. (۱۴۱۰). أدلة أهل السنة و الجماعة المسمّى (الرد المحكم المنيع). بي. نا.
- زینی، احمد. (۱۳۹۶). دحلان الدرر السنیه فی الرد على الوهابیه. مكتبة ايشيق.
- سبحانى، جعفر. (۱۴۱۲). فى ظلال التوحيد. معاونیه شؤون التعليم و البحوث الإسلامیه فى الحج.
- سبکی، على بن عبد الكافى. (۱۴۱۹). شفاء السقام فى زیارة خير الانام. بي. نا.
- سمهودى، على بن عبد الله. (۱۴۱۹). وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفى. دار الكتب العلمیه.
- سيوطى، عبد الرحمن بن ابى بكر. (بى تا الف). الخصائص الكبرى. دار الكتب العلمیه.
- سيوطى، عبد الرحمن بن ابى بكر. (بى تا ب). الدر المنثور فى التفسير بالمأثور. دار المعرفة.
- شعيرى، محمد بن محمد. (بى تا). جامع الأخبار. مطبعة حيدريه.
- صادق بن محمد بن ابراهيم. (۱۴۱۵). خصائص المصطفى صلى الله عليه وسلم بين الغلو و الجفاء. دانشگاه مدينه.
- صالحى شامى. (۱۴۱۴). سبل الهدى و الرشاد. عادل احمد عبد الموجود و على محمد معوض (محققان)، دار الكتب العلمیه.
- صفدى، خليل بن ايبك. (۱۴۲۰). الوافى بالوفيات. احمد ارناؤوط و تركى مصطفى (محققان)، دار إحياء التراث.
- طباطبائى، سيد محمد حسين. (بى تا). تفسير الميزان، مؤسسة النشر الإسلامى.
- طبرانى، سليمان بن احمد. (۱۴۱۵). المعجم الأوسط. طارق بن عوض الله و عبد المحسن حسيني (محققان)، دار الحرمین.
- طبرانى، سليمان بن احمد. (بى تا). المعجم الصغير. دار الكتب العلمیه.
- طبرسى، احمد بن على. (۱۴۰۳). الإحتجاج على أهل اللجاج. نشر مرتضى.
- طبرى، محمد بن جرير. (بى تا). جامع البيان عن تأويل آى القرآن. عبد الله بن عبد المحسن تركى (محقق)، دار هجر.
- عبد البارى، عبد المجيد. (۱۴۲۶). الروايات التفسيرية فى فتح البارى. وقف السلام الخيرى.
- عروسى، جيلان بن خضر. (۱۴۱۷). الدعاء و منزلته من العقيدة الإسلامیه. شركة الرياض.
- عسقلانى، احمد بن على. (۱۴۱۵). تهذيب التهذيب. صدقى جميل عطار (محقق)، دار الفكر.
- عسقلانى، احمد بن على. (بى تا). تقريب التهذيب. احمد شاغف باكستانى (محقق)، دار العاصمة.
- عكبرى، عبيد الله بن محمد. (۱۴۱۵). الإبانة الكبرى. رضا معطى و ديكران (محققان)، دار الراية.
- عياشى، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). تفسير العياشى. المطبعة العلمیه.
- غصن، عبد الله بن صالح. (۱۴۲۴). دعاوى المناوئين لشيخ الإسلام ابن تيمية - عرض و نقد. دار ابن الجوزى.
- غمارى، سيد عبد الله. (بى تا). الدر الثمين، مختصر الرد المحكم المتين. مكتبة شاملة.
- قتال نيشابورى، محمد بن احمد. (۱۳۷۵). روضة الواعظين و بصيرة المتعظين. رضى.
- قاضى عياض، ابوالفضل. (۱۴۰۹). الشفا بتعريف حقوق المصطفى. دار الفكر.
- قرضاوى، يوسف. (۱۴۲۱). كيف نتعامل مع السنة النبوية. دار الشروق.
- قسطلانى، احمد بن محمد. (بى تا). المواهب اللدنية بالمنح المحمدية. المكتبة التوفيقية.
- قمى مشهدى، محمد بن محمد رضا. (۱۴۰۷). تفسير كنز الدقائق و بحر الغرائب. حسين درگاهى (محقق)، وزارة الثقافة و الارشاد الإسلامى.
- قندوزى، سليمان بن ابراهيم. (۱۴۱۶). يبايع المودة لذوى القربى. سيد على جمال اشرف حسيني (محقق)، دار الأسوة.
- كوفى، فرات بن ابراهيم. (۱۴۱۰). تفسير فرات الكوفى. مؤسسة الطبع و النشر فى وزارة الارشاد الإسلامى.
- متقى هندى، على بن حسام الدين. (۱۴۰۹). كنز العمال. بكرى حيانى (محقق)، مؤسسة الرسالة.
- مجلسى، محمد باقر بن محمد تقى. (۱۴۰۳). بحار الأنوار. عبد الرحيم ربانى (محقق)، دار إحياء التراث العربى.
- ممدوح، محمود سعيد. (۱۴۱۶). رفع المنارة. دار الإمام التّوّى.
- نبهانى، يوسف بن اسماعيل. (بى تا). شواهد الحق فى الاستغاثة بسيد الخلق (ص)، بي. نا.
- نساى، احمد بن شعيب. (۱۴۲۱). السنن الكبرى. شعيب ارناؤوط و حسن عبد المنعم شلبى (محققان)، مؤسسة الرسالة.

References

The Holy Quran

- Abdul Bari, Abdul Majeed. (2005). *Al-Rivayat Al-Tafsiria in Fath al-Bari*. Waqf al-Salam al-Khairi. [In Arabic]
- Ajeri Baghdadi, Abu Bakr Muhammad bin Al-Hussein bin Abdullah. (2000). *Al-Sharia* (edited by Abdullah bin Omar Damiji. Dar al-Watan. [In Arabic]
- Akbari, Obaidullah bin Muhammad. (1995). *Al-Ibanah al-Kubra* (edited by Reza Moati & others). Dar al-Raya. [In Arabic]
- Albani, Muhammad Naser al-Din. (1992). *Al-Silsila Al-Ahadith Al-Daifa va Al-Maudua*. Dar al-Ma'arif. [In Arabic]
- Albani, Muhammad Naser al-Din. (2001). *Al-Tavasol: Alvanuhu va Ahkamuhu* (edited by Muhammad Eid Abbasi. Al-Ma'arif Library. [In Arabic]
- Al-e Sheikh, Saleh bin Abdulaziz. (2001). *Hadehi Mafahimuna*. Administration of Mosques and Charity Projects in Riyadh. [In Arabic]
- Alousi, Seyyed Mahmoud. (1995). *Rouh al-Ma'ani*, Dar al-Kitab al-Elmiyyah. [In Arabic]
- Amini, Abdul Hossein. (1967). *Al-Ghadir*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic]
- Arousi, Jilan bin Khidr. (1997). *Dua va Manzilatuhu fi Aghida al-Islamiyya*. Riyadh Company. [In Arabic]
- Asqalani, Ahmad bin Ali. (1995). *Tahzib al-Tahzib* (edited by Sedqi Jamil Attar). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Asqalani, Ahmad bin Ali. (n.d.). *Taqrib al-Tahzib* (edited by Ahmad Shaghef Pakistani). Dar al-Asima. [In Arabic]
- Ayman, Mahmoud Mahdi. (2004). *Al-Jarh va Al-Tadil bain Al-Nazariyya va Al-Tatbigh*. Asul al-Din Faculty of Tanta. [In Arabic]
- Ayyashi, Muhammad bin Mas'oud. (1961). *Al-Tafsir-Ayyashi*. Elmiyya Publications. [In Arabic]
- Baghdadi, Abd al-Mulk bin Muhammad. (1998). *Amali Ibn Bushran* (edited by Adel bin Yusuf Azazi). Dar al-Watan. [In Arabic]
- Bahrani, Seyyed Hashem bin Suleiman. (1995). *Al-Borhan fi Tafsir al-Qur'an*. Ba'ath Foundation. [In Arabic]
- Beyhaqi, Ahmad bin Hossein. (1985). *Dalayel Al-Nobowa wa Marrfat Ahwal Sahib Al-Shariyat* (edited by Abdul Moati Qalaji). Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Dailami, Hassan bin Muhammad . (1992). *Irshad al-qulub ila al-sawab*. Sharif Razi. [In Arabic]
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad. (1963). *Myzan Al-Itidal fi Naqd Al-Rijal* (edited by Ali Muhammad Bejawi). Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad. (1988). *Mojam Al-Shayukh al-Kabir* (edited by Muhammad Al-Habib Haila). Al-Siddiq Library. [In Arabic]
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad. (1997). *Seyar Alam Al-Nubala* (edited by Mohibuddin Abu Saeed Amrovi). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Dhahabi, Muhammad bin Ahmad. (1999). *Tazkirat Al-Huffaz* (edited by Zakaria Amirat). Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Fetal Neyshabouri, Muhammad bin Ahmad. (1996). *Rawzat Al-Waezin va Basirat Al-Mottaезin* Razi Books. [In Arabic]
- Ghamari, Seyyed Abdullah. (n.d.). *Al-Durr Al-Thamin*. Maktabeh al-Shameleh. [In Arabic]
- Ghasan, Abdullah bin Saleh. (2003). *Dawi al-Manawin Li Sheikh al-Islam Ibn Taymiyyah: Arz va Naqd*. Dar Ibn al-Jawzi. [In Arabic]
- Ghastalani, Ahmad bin Muhammad . (n.d.). *Al-Mavahib Al-Ladunnia Bi Al-minah Muhammadia* . Al-Tawfiqiya Library. [In Arabic]
- Hakem Nisaburi, Muhammad bin Abdullah. (1991). *Al-Mustadrak Ala al-Sahihain* (edited by Mustafa Abdul Qadir Atta). Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Hakim Haskani, Obaidullah bin Abdullah. (1991). *Shawahid al-Tanzir le al-Ghaw'id al-Tafdil*. Islamic Culture Revival Assembly. [In Arabic]
- Halabi, Ali bin Ibrahim. (1980). *Al-Sirat Al-Halbiyyah's* . Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]

- Halabi, Nuruddin Muhammad Attar. (1998). *Manhaj Al-Naghd fi Ulum Al-Hadith*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Hanafi, Alauddin bin Qulij. (2001). *Ikmal Tahzeeb al-Kamal* (edited by Abu Abd al-Rahman Adel and Osama bin Ibrahim). Al-Farooq al-Hadithah. [In Arabic]
- Hanafi, Muhammad Bakhit. (2016). *Tathir Al-Fuad*. Ashiq Library. [In Arabic]
- Haythami, Ali bin Abi Bakr. (1988). *Majma' al-Zawa'ed*. Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Heydari, Majid, & Badashti, Aliullah. (2016). Examining the viewpoint of Salafis about the tarkiyya tradition, *Salafi Studies*. 3 (5), 25-42. [In Persian]
- Horr Amili, Muhammad bin Hassan. (1989). *Wasa' l al-Shia*. Al-e Bayt Foundation. [In Arabic]
- Horr Amili, Muhammad bin Hassan. (2004). *Ithbat Al-hudat Bi Al-Nosus va Al-mujizat*. . A'lami. [In Arabic]
- Hosni Shafi'i, Taghiuddin Abu Bakr. (2003 A). *Al-Sahmiyyah al-Fatawi fi Ibn Taymiyyah* (edited by Abdulwahid Mostafa). Dar Al-Mustafa. [In Arabic]
- Hosni Shafi'i, Taghiuddin Abu Bakr. (2003 B). *Daf shobhe Li Man Shabbah va Tamarrada* (edited by Abdul Wahid Mustafa). Dar Al-Mustafa. [In Arabic]
- Hosseini Milani, Seyyed Ali. (2006). *Tasheed Al-Murajiat va Tafnid al-Makabarat*. Center for Islamic Facts. [In Arabic]
- Hosseini Milani, Seyyed Ali. (n.d.). *Nafahat al-Azhar*. n.p. [In Arabic]
- Ibn Abi al-Dunya al-Qurashi Umawi, Abdullah bin Muhammad. (1991). *Al-Ashraf fi Manazil Al- Ishraf* (edited by Najm Abd al-Rahman Khalaf). Al-Roshd Library. [In Arabic]
- Ibn Abi Shiba, Abu Bakr Abdullah bin Muhammad. (1989). *Al-Musannaf fi Ahadith wa al-Athar* (edited by Kamal Youssef al-Hout). Al-Rashad Library. [In Arabic]
- Ibn Asaker, Ali bin Hasan. (1999) *Tarikh Madinat Damascus* (edited by Ali Shiri). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (1983). *Khesal*. Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (2015). *Kamaluddin wa al-Tamam al-Ne'meh*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (2021). *Amali*. A'lami. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali. (2024). *Mani Al-Akhbar*. Islamic Publications Office. [In Arabic]
- Ibn Fahd, Ahmad bin Muhammad. (1990). *Al-Muqhtasar min Sharh al-Mukhtasar*. Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation. [In Arabic]
- Ibn Ghazar, Jassim. (2007). *Tajrid Al-Tauhid min Diran Al-shirk va Shahah Al-Tandid*. Charity Association for the Promotion of the Qur'an and the Sunnah. [In Arabic]
- Ibn Hanbal Shaibani, Ahmad Ibn Muhammad. (2001). *Musnade Ahmad* (edited by Shoaib Arnout & others). Risala Foundation. [In Arabic]
- Ibn Jowzi, Abu al Faraj Abdul Rahman bin Ali. (1967). *Al-Mouzu* (edited by Abdurrahman Muhammad Othman), Dar al-Kutub al-Elmi. [In Arabic]
- Ibn Kathir, Ismail bin Omar. (1969). *Qisas Al-Anbia* (edited by Mustafa Abdul Waheed). Dar al-Kutub al-Haditheh. [In Arabic]
- Ibn Kathir, Ismail bin Omar. (1988). *Al-Bidaya va Al-Nihaya* (edited by Ali Shiri). Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Khozeimeh, Muhammad Ibn Ishaq. (n.d.). *Sahih Ibn Khozeimeh* (edited by Muhammad Mostafa Al-Azami). Al-Maktab al-Islami. [In Arabic]
- Ibn Sahman, Suleiman. (n.d.). *Al-Sawaiq al-Mursla al-Shahabiya ala al-Shebhe al-Daheza al-Shamia*. Dar al-Asimeh. [In Arabic]
- Ibn Shahr Ashoub, Muhammad bin Ali. (2000). *Managhib Al-e Abi Talib(pbu)*. Allameh. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad bin Abdul Halim. (1998). *Ghaede Jalila fi Al-Tavassul va Al-Wasila*. (edited by Abdullah bin Muhammad Basiri). Dar al-Asimeh. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad bin Abdul Halim. (2005). *Majmuat AL- Fatawi* (edited by Anwar Baz and Amer Jazar). Dar al-Wafa. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Ahmad bin Abdul Halim. (n.d.). *Al-Fatawi*. n.p. [In Arabic]

- Kondouzi, Suleiman bin Ibrahim. (1996). *Yanabi AL- Mavaddaa Li zave Al-Ghurba* (edited by Seyyed Ali Jamal Ashraf Hosseini). Dar al-Oswa. [In Arabic]
- Kufi, Forat bin Ibrahim. (1990).). *Tafsir-Forat al-Kufi*. Publishing Foundation in the Ministry of Islamic Guidance. [In Arabic]
- Majlesi, Muhammad Baqir bin Muhammad Taqi. (1983). *Bihar al-Anwar* (edited by Abd al-Rahim Rabbani). Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Mamdouh, Mahmoud Sa'eed. (1996). *Raf' al-Manara*. Dar al-Imam al-Nawawi. [In Arabic]
- Mottaqi Hindi, Ali bin Hesam al-Din. (1989). *Kanz al-Ommal* (edited by Bakri Hayyani). Al-Risala Foundation. [In Arabic]
- Nabhani, Yusuf bin Ismail. (n.d.). *Shavahid al-Haq fi al-Istghatha Bi Sayyed al-Khalq (pbuh)*. N.p. [In Arabic]
- Nesa'i, Ahmad bin Sho'aib. (2000). *Al-Sunan al-Kubra* (edited by Sho'aib Arna'out & Hassan Abdolmon'em Shalabi). Al-Risala Foundation. [In Arabic]
- Qarzawi, Yusuf. (2000). *Kaifa Natamal ma Sunnah Al-Nabaviyyah*. Dar al-Shorouq. [In Arabic]
- Qazi Ayaz, Abulfazl. (1989). *Al-Shafa Bi Tarif Hughhoogh al-Mustafa's*. Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Qomi Mashhadhi, Muhammad bin Muhammad Reza. (1987). *Kanz al-Daqa'eq wa Bahr al-Ghara'eb Interpretation* (edited by Hossein Dargahi). Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Arabic]
- Rawandi, Qutb al-Din Saeed bin Hibatullah. (1998). *Qisas Al-Anbia* (edited by Mirza Gholamreza Irfanian). Al-Hadi Foundation. [In Arabic]
- Razi, Ibn Abi Hatim. (n.d.). *Al-Jarh wa al-Ta'dil* (edited by Muhammad Khalid Attar). Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Refai, Seyyed Yusuf bin Seyed Hashem. (1990). *Adilla Ahl al-Sunnah va al-Jama'ah al-Musamma* (Al- Radd Al-Muhkam). n.p. [In Arabic]
- Sabki, Ali bin Abdul Kafi. (1999). *Shafa al-Saqam fi Ziarat al-Khair al-An'am*. N.p. [In Arabic]
- Sadiq bin Muhammad bin Ibrahim. (1995). *Khasaes Al-Mustafa Bayn al-Ghul Va Al-Jafa*. Medina University. [In Arabic]
- Safadi, Khalil bin Aibek. (2000). *Al-Wafi Be al-Wafiyyat* (edited by Ahmed Arnaout and Turki Mustafa). Dar al-Ihya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Salehi Shami. (1994). *Subul Al-Huda va Al-Rashad*. (edited by Adel Ahmad Abdulmowjoud & Ali Muhammad Mo'awez). Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Samhoudi, Ali bin Abdullah. (1999). *Wafa al-Wafa be Akhbar dar al-Mustafa*. Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Sho'ayri, Muhammad bin Muhammad. (n.d.). *Jame al-Akhbar*. Heydaria Publications. [In Arabic]
- Sobhani, Jafar. (1992). *Fi Zilal Al-Tauhid*. Educational Institute for Hajj. [In Arabic]
- Suyuti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr. (n.d.). *Al-Dorr al-Manthour Fi al-Tafseer Be al-Ma'thour*. Dar al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Suyuti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr. (n.d.). *Al-Khasa'es al-Kubra*. Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Tabarani, Suleiman bin Ahmad. (1995). *Al-Mo'jam al-Ausat* (edited by Tariq bin Awazullah & Abdul Mohsen Hosseini). Dar al-Haramain. [In Arabic]
- Tabarani, Suleiman bin Ahmad. (n.d.). *Al-Mo'jam al-Saghir*. Dar al-Kutub al-Elmiyya. [In Arabic]
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (n.d.). *Jami al-Bayan An Tavil Ai al-Qur'an* (edited by Abdullah bin Abdul Mohsen Turki). Dar al-Hijr. [In Arabic]
- Tabarsi, Ahmad bin Ali. (1983). *Al-Ihtijaj Ala Ahl Al-Lijaj* Morteza Publications. [In Arabic]
- Tabatabaei, Seyyed Muhammad Hossein. (n.d.). *Al-Tafsir- Al-Mizan*. Islamic Publishing Foundation. [In Arabic]
- Tha'labi, Ahmad bin Muhammad. (2001). *Al-Kashf Va Al-Bayan fi Tafsir Al- Qur'an*. Dar Ihya al-Torath al-Arabi. [In Arabic]
- Zaini, Ahmad. (2016). *Dahlan al-Durar al-Sania fi Al-Radd Ala al-Wahhabie*. Ishiqh Library. [In Arabic]